

Informeel leren

Dirk Strijker

Inleiding

Nederlandse boeren zijn goed opgeleid, maar een goede schoolopleiding is niet genoeg; ook voor boeren geldt 'een leven lang leren'. Een deel van dat leren heeft een formeel karakter, maar het grootste deel van wat mensen leren gaat op een niet-formele, niet-intentionele manier. Nieuwe inzichten ontstaan uit allerlei contacten, met collega-boeren maar ook met niet-boeren. Van oudsher gebeurde dat binnen kleinschalige agrarische en niet-agrarische organisaties. In de naoorlogse periode van rationalisatie en schaalvergroting hebben veel boeren de contacten buiten hun bedrijf moeten verminderen. Inmiddels is de weg terug ingeslagen; de meeste boeren zijn mentaal verstedelijkt. Ze hebben volop contacten met burgers en volgen het algemene nieuws. Daarnaast zijn veel boerenbedrijven door verbreding en verdieping weer midden in de maatschappij komen te staan. Voor bijscholing richten boeren zich nu vooral op vakinhoudelijke informatie, en minder op het vergaren van algemene kennis.

Informeel leren

De meeste boeren en tuinders hebben een opleiding afgerond. Vroeger was het al mooi als de Lagere Landbouwschool met goed gevolg doorlopen was. Vaker beperkte de opleiding zich tot enkele jaren landbouwwinterschool. Tegenwoordig ligt het opleidingsniveau veel hoger, in het bijzonder dat van jonge boeren. Van de bedrijfsopvolgers had in 2004 13 procent een LBO-opleiding, 64 procent een MBO-opleiding, 18 procent had een HBO-opleiding afgerond en 2 procent had een universitaire studie voltooid.¹ Het gemiddelde percentage HBO of hoger opgeleiden (van alle boeren) in Nederland ligt op zo'n 15 procent, bij een Europees gemiddelde van 6 procent. Naast de formele opleidingen aan het begin van de carrière wordt ook later vaak nog wel onderwijs genoten. Doorgaans volgt men periodiek kortere of langere cursussen om de kennis op peil te houden, om nieuwe inzichten te verwerven en om nieuwe technieken onder de knie te krijgen. Voor een deel betreft het zelfs verplichte cursussen, bijvoorbeeld om de spuitlicentie te behouden. Lans en zijn mede-auteurs duiden de cursussen

¹ LEI, *Agri-monitor*, oktober 2005 (Den Haag).

en trainingen na de schoolopleiding aan als 'non-formal, intentional'.² De in de Nederlandse land- en tuinbouw veel voorkomende studiegroepen van telers behoren tot dezelfde categorie.³

De deelname aan cursussen, studiegroepen en trainingen na de basisopleiding is recent sterk in de belangstelling komen te staan via het concept 'een leven lang leren' (lifelong learning). De term is in 1960 geïntroduceerd door de UNESCO.⁴ Meer recent is 'een leven lang leren' in de belangstelling komen te staan via de zogeheten Lissabon-doelstellingen: de verklaring van de Europese regeringsleiders van 2000 waarin zij aangeven dat de EU in 2010 de meest concurrerende en kennisintensieve positie in de wereld moet hebben opgebouwd. Voor lifelong learning is dit uitgewerkt door de Europese Commissie.⁵ De landbouwsector lijkt zich daar enigszins aan te onttrekken, maar dat is schijn. In een overzicht voor Nederland is weliswaar vastgesteld dat de participatie van agrarische werknemers in 'internal and external courses' buitengewoon laag is: 8 procent tegen 22 procent in de bouwnijverheid en 45 procent in de financiële dienstverlening.⁶ Het gaat in die publicatie echter alleen om werknemers, terwijl de agrarische sector juist gedomineerd wordt door zelfstandigen, en die participeren volop.

Naast de formele basisopleiding en de daarop voortbouwende cursussen en trainingen is er nog een derde vorm van leren: informeel leren. In de terminologie van Lans is dit 'informal, unintentional' (niet bewust gezocht).⁷ Naar het schijnt wordt meer dan 80 procent van wat mensen leren in organisaties niet verworven door geformaliseerd onderwijs. We kunnen gevoelig aannemen dat dat voor boeren binnen hun bedrijf en hun omgeving niet anders is. De meeste kennis wordt opgedaan op een meer informele manier. Uit het eerder aangehaalde onderzoek van Lans naar kennisverwerving door entrepreneurs in de agri-food sector in Nederland komt naar voren dat informal learning veel belangrijker is dan formal learning.

Straka beschrijft de ontstaansgeschiedenis van het begrip 'informal learning'.⁸ De term is voor het eerst gebruikt in een UNESCO-document van 1947. Meer recent wordt 'informal learning' meer in verband gebracht met 'social capital'.⁹

² T. Lans, R. Wesselink, H.J.A. Biemans en M. Mulder, 'Work-related lifelong learning for entrepreneurs in the agri-food sector', *International Journal of Training and Development*, 8 (1) jrg. 2004, 73-89.

³ M.D.C. Proost en T. Vogelzang (1996). 'Studiegroepen: nuttige interactie op praktijkniveau', *SPIL*, afl. 1-2 (1996), 24-29.

⁴ Lans e.a., 'Work-related lifelong learning'.

⁵ Commission of the European Communities, *A memorandum on lifelong learning* (Brussel 2000)

⁶ C. Baaijens, M.M. Cluitmans, A. Gelderblom, R.J.F. Huitema & J.M. Waterreus, *Alternative Approaches to Financing Lifelong Learning* (Rotterdam/Amsterdam 1998).

⁷ Lans e.a., 'Work-related lifelong learning'.

⁸ G.A. Straka, *Informal learning: genealogy, concepts, antagonisms and questions*, (Bremen, ITB Forschungsberichte 15, 2004).

⁹ Zie bijvoorbeeld: S. Kilpatrick en I. Falk, 'Learning in Agriculture: building social capital in island communities', *Local Environment* Vol. 8, No. 5 (2003) 501-512.

Onder 'social capital' wordt verstaan de bronnen en kwaliteiten die binnen een bepaalde groep bestaan, en die er voor zorgen dat de groep gezamenlijk bepaalde dingen kan bereiken. 'Leren' en 'Informeel leren' zijn in dat opzicht dus niet alleen belangrijk voor de persoon in kwestie en voor zijn bedrijf, maar zijn ook belangrijk voor het functioneren van de groep (voor het netwerk) als geheel. Zo'n netwerk kan vele gedaantes hebben, van dorpsamenleving tot kerkgenootschap, vereniging of beroepsvereniging.

Informeel leren in het oude landbouwnetwerk

Informatie opdoen op informele wijze kan op veel verschillende manieren. Mensen leren van elkaar door naar elkaar te luisteren of naar elkaars werk te kijken, of bijvoorbeeld door te lezen. Dat kan binnen het landbouwbedrijf zijn of er buiten. Het kan specifieke vaktechnische informatie betreffen, of algemene kennis. Het opdoen van informatie vergt in de eerste plaats persoonlijke contacten.

In dat opzicht is de positie van boer en tuinder nogal veranderd. Tot de tijd van de rationalisatie van de landbouw, dus zo tot 1960, stond het boerenbedrijf meestal middenin de lokale samenleving en had volop aanloop. Boeren vervulden hun rol in kerk- en parochiebesturen en in wereldse besturen (dorpsverenigingen, gemeenteraden etc.). Vaak was er huisverkoop, en was er vast of tijdelijk personeel. Er waren trouwens doorgaans veel meewerkende gezinsleden, die ook kennis van buiten inbrachten. In de tijd dat de landbouw nog vooral op handwerk berustte was er daarnaast veel contact met boeren in de buurt, om elkaar te helpen.¹⁰ De veelheid aan contacten zorgde voor de mogelijkheid allerlei informatie op te doen op een informele wijze. Daarbij moet bedacht worden dat die informatie niet al te breed was. Ze was afkomstig uit de 'body of knowledge' van de dorpsamenleving, en van gelijkgestemden. In een samenleving die toen nog niet snel veranderde was dat waarschijnlijk toch geen groot probleem.

Naast de contacten op het boerenbedrijf en in de lokale samenleving is er nog een lijn die aandacht verdient: de lijn van de boerenorganisaties. Net als nu werden in de oorspronkelijk zeer kleinschalige organisaties de vele bestuurs- en vertegenwoordigende functies vervuld door lokale boeren. De leden ontmoetten elkaar op de bijeenkomsten. Deze laagste laag van het landbouwverenigingsleven kan als een broedplaats van 'informal, unintentional learning' beschouwd worden. Landbouwverenigingen bestaan vanaf het midden van de negentiende eeuw, en gaandeweg kreeg elk gehucht zijn eigen vereniging.¹¹ Los daarvan, in veel ge-

¹⁰ Zie bijvoorbeeld: J.Y. Keur en D.L. Keur, *The deeply rooted: a study of a Drents community in the Netherlands* (Assen 1955).

¹¹ Zie ondermeer het hoofdstuk 'Organisatie' in de geschiedschrijving van de veenkoloniale landbouw: J. Kok, *Grepen uit het verleden van de landbouw in de Groninger Veenkoloniën* (Wageningen 1948).

Net als andere boerenbonden organiseerden de Veenkoloniale Boerenbond voor haar leden allerlei cursussen, (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

bieden waren al voorlopers van landbouwverenigingen, met vaak een wat beperktere doelstelling, maar bestuurlijk wel bevolkt door boeren, zoals de Drentse marken en de polder- en waterschappen. Dit soort organisaties is van oudsher zeer kleinschalig. Zo waren er in Friesland, in 1952, in het werkgebied van het huidige Wetterskip Fryslân, 255 geregementeerde waterschappen actief (inclusief 12 veenpolders), en daarnaast nog bijna duizend particuliere eenheden, en in 1960 nog ongeveer dezelfde aantallen.¹² Het gaat dan dus om meerdere duizenden

bestuursfuncties. Na de boermarken, waterschappen en landbouwverenigingen kwamen er coöperaties en andere gezamenlijke bedrijvigheid bij. De eerste zuivelcoöperatie is die van Warga (1886), de eerste zetmeelcoöperatie was in Borgercompagnie (1898), de eerste groenteveiling in Broek op Langedijk (1887), de eerste boerenleenbank in Swalmen (1897). Ook deze organisaties zijn van oudsher kleinschalig samengesteld, vaak op het niveau van een dorp of een poldertje

¹² Gebaseerd op mondelinge informatie van Meindert Schroor, alsmede op: M. Schroor, 'De waterstaat van Friesland en Groningen na de Franse tijd', *Noorderbreedte* jrg. 1991 (Themanummer 'Water in Noord-Nederland') 4-7.

Wat de landbouworganisaties betreft werd die kleinschaligheid in de hand gewerkt door de verzuiling, waardoor meerdere organisaties naast elkaar bestonden. In de Veenkoloniën bijvoorbeeld hadden zowel de liberale Veenkoloniale Boerenbond (VBB) als de Christelijke Veenkoloniale Landbouwbond (CBTB-Veenkoloniën) aanzienlijke aanhang. In 1950 had de VBB 59 afdelingen, soms meerdere in één dorp. Het aantal leden per afdeling lag rond de 25.¹³

Borgercompagnie

De ontwikkeling van de landbouwverenigingen kan geïllustreerd worden aan de hand van de situatie in het dorp Borgercompagnie. Tot diep in de negentiende eeuw was er in het dorp niet sprake van enige boerenorganisatie. Volgens een feestspreker op het 50-jarig bestaan van de landbouwvereniging Borgercompagnie, in 1934, was de oorzaak duidelijk: 'Iedere boer hield zich met zijn eigen in de regel niet financieel krachtig bedrijf bezig en kwam niet van zijn erf, dan in noodzakelijke gevallen. Hij bemestte zijn land met eigen stalmest en bewerkte het met zijn gezin. De leerplicht bestond niet en zodra de kinderen mede konden helpen, gingen deze mee veldwaarts. Van ontwikkeling van deze jeugdige mensen kwam dan ook weinig terecht.'¹⁴

Het is zeer de vraag of dit beeld wel helemaal klopt. Weliswaar participeerden de boeren in die tijd niet in landbouwverenigingen, want die bestonden dus nog niet, maar dat wil niet zeggen dat ze buiten de samenleving stonden. De landbouwvereniging Boven-Borgercompagnie werd opgericht in 1878 en kreeg officiële reglementen in 1884. Het centrale doel van de vereniging was 'het bevorderen van den vooruitgang van den land- en tuinbouw, de veeteelt en die takken van nijverheid, welke daarop betrekking hebben'.¹⁵ De oprichting paste in de bredere ontwikkelingen in de provincie. Al in 1853 was de Maatschappij van Landbouw in de provincie Groningen opgericht. Het initiatief daartoe kwam vooral van bovenaf, van notabelen van buiten de landbouw. In de jaren daarna werden allerlei dorpslandbouwverenigingen opgericht (de eerste in 1860 in Veendam). In 1889 verenigden zich de lokale verenigingen in de Veenkoloniale Landbouwbond. Die bond had zijn wortels wat meer bij de boeren zelf, overigens vooral de grotere en meer geletterde boeren.¹⁶ In 1903 werd haar rol overgenomen door de Veenkoloniale Boerenbond.

¹³ Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1950* (Veendam z.j.).

¹⁴ *De Groninger Borgercompagnie, 1980, Een overzicht in woord en beeld tot 1980. Uitgegeven onder verantwoordelijkheid van enige ingezetenen van Borgercompagnie in 1980* (z.p. z.j.) 58.

¹⁵ *Ibidem*, 59.

¹⁶ *Landbouwcourant voor de Veenkoloniën en omliggende streken : jubileum- uitgave: honderd jaar landbouw verenigingsleven in de Veenkoloniën : vijftig jaar Veenkoloniale boerenbond* (Wildervank 1953).

De landbouwvereniging Boven-Borgercompagnie was niet de eerste in het dorp. In dezelfde tijd werd namelijk in het noordelijke, dichterbij Sappemeer gelegen deel van het lintdorp de Landbouwvereniging Borgercompagnie, Tripscompagnie, Kleinemeer opgericht. Die vereniging stichtte weldra een proefveld.¹⁷ Dat geeft de insteek van de landbouwverenigingen in die tijd weer: voorlichting en formeel onderwijs stonden centraal. Het meer informele traject werd minder herkend.

De opkomst van de landbouwverenigingen in de Veenkoloniën werd sterk gestimuleerd door de belangrijke mensen in het onderwijs. Landbouwonderwijs en -voorlichting was in die tijd een taak van het reguliere onderwijs. Klaas de Vrieze (1835-1915), als onderwijzer in Oude Pekela, en uiteindelijk als leraar aan de Rijkslandbouwwinterschool in Groningen hield veel voordrachten over de landbouw op vergaderingen en bijeenkomsten. Jan Kok (1871-1954) trad in zijn voetsporen. Hij begon als onderwijzer in Zuidbroek in 1890, haalde zijn landbouwakte op aanraden van De Vrieze, werd directeur van de Middelbare Landbouwwinterschool in Veendam, en in 1912 Rijkslandbouwconsulent in de Veenkoloniën. Tijdens zijn opleiding volgde hij cursussen van de VHLO, die hij echter veel te theoretisch vond.¹⁸

Rond de eeuwwisseling ontstonden vanuit de lokale verenigingen en vanuit de koepel allerlei coöperatieve initiatieven, zoals vee- en brandverzekeringen en aankoopcoöperaties. Daarmee werd de insteek verbreed, van onderwijs en voorlichting naar allerlei aspecten van belangenbehartiging. Uit de vereniging in Boven-Borgercompagnie kwam de aanzet tot de oprichting van een coöperatieve aardappelzetmeelfabriek, die in 1898 daadwerkelijk werd opgericht. De reden was dat de prijs die de particuliere afnemers voor de aardappels wilden betalen te laag gevonden werd. De achtergrond daarvan lag overigens niet in Borgercompagnie, maar in de mondiale landbouwcrisis van het eind van de negentiende eeuw.¹⁹ Meer dichtbij lag een andere reden: de particuliere afnemers hadden zich in 1897 verenigd in de bond 'Eureka', waardoor de aardappeltelers tegenover een monopolie stonden.²⁰ De aardappelzetmeelcoöperatie begon met louter leden uit Borgercompagnie, maar al na een jaar werden ook leden van elders toegelaten, omdat men met overcapaciteit te maken had.²¹ We mogen aannemen dat daarmee nieuwe contacten en nieuwe kennis in Borgercompagnie binnenkwamen.

¹⁷ *De Groninger Borgercompagnie*, 60.

¹⁸ Zie J.D.R. van Dijk en W. Foorthuis (red.), *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 135.

¹⁹ Zie D. Strijker, 'Motives for globalisation. The case of a potato starch cooperative', in: P.H. Pellenburg and E. Wever (eds.), *International business geography. Case studies of corporate firms* (Routledge 2008) 169-185.

²⁰ R.J. Bruininga., 'De "Eersteling" in Borgercompagnie', in: M. Hillenga (red.) *Boerderijenboek Oude Groningse Veenkoloniën* (Groningen 2000) 71-85.

²¹ *Ibidem*, 73.

Rond de Tweede Wereldoorlog was de Borgercompagnie uitgegroeid tot een lang lint. Er waren in die tijd drie landbouwverenigingen in het dorp. In 1942 hadden ze samen zo'n honderd leden.²² In de naoorlogse periode nam het aantal leden snel af, omdat veel boeren hun bedrijf beëindigden. In 1952 waren er nog krap zeventig leden.²³ Het organiseren van onderzoek, voorlichting en onderwijs (de categorie 'formal learning') was toen inmiddels vooral in handen van de koepelorganisatie, de Veenkoloniale Boerenbond. Die organiseerde in 1952 cursussen voor hoeftbeslag, motor- en tractortechniek, kennis van landbouwwerktuigen, melken, en landbouwbedrijfsleer. De bijeenkomsten van de verenigingen zelf (voor de pauze de bestuurszaken, na de pauze een spreker) werden in de eerste plaats momenten waarop de lokale boeren elkaar ontmoetten en nieuwtjes uitwisselden, maar waar ook teelttechnische en marktkennis gedeeld werden en waar praktische afspraken gemaakt werden: unintentional informal learning in optima forma.

Hiervoor is al aangegeven dat ook de kleinschalige waterschappen organisaties waren waar boeren elkaar spraken en dingen leerden. Ook in Borgercompagnie functioneerde een waterschap: het waterschap Borger- en Tripscompagnie, opgericht in 1882. Dat waterschap was de opvolger van negen kleinere water- en polderschappen, waarvan de oudste al stamde uit 1806. Waterbeheer was in het hele veenkoloniale gebied een belangrijk thema, en een voorwaarde voor een productieve landbouw.²⁴ Het Compagniesters waterschap is na een aantal fusies opgegaan in het waterschap Hunze en Aa's.

De oorspronkelijk kleine organisaties zorgden voor een groot aantal bestuursfuncties, en die functies waren een bron van 'informal learning'. Eenvoudige boeren, zonder veel formele opleiding, werden voorzitter, penningmeester of secretaris. Ze leerden in die circuits van elkaar hoe een verslag, een verzoek of een bezwaar te schrijven. Het leidde niet alleen tot persoonlijke ontwikkeling, maar ook tot vergroting van het hiervoor al genoemde 'social capital' van de landbouw. Zo zal dit soort ervaring ook bijgedragen hebben aan de positie van boeren in het openbaar bestuur.²⁵ De drie landbouwverenigingen in Borgercompagnie hadden natuurlijk elk een bestuur. De verenigingen waren daarnaast vertegenwoordigd in de koepel (de VBB) en in commissies daarbinnen. Ze hadden ook posities in allerlei coöperatieve verenigingen, evenals in organisaties rondom graan- en aardappelteelt en de verwerking van die producten. Er waren heel wat boeren nodig om dat allemaal te bemannen.

²² Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1942* (Veendam z.j.).

²³ Veenkoloniale Boerenbond, *Jaarverslag over 1952* (Veendam z.j.).

²⁴ Zie ook de film die ter gelegenheid van het 50 jarig bestaan van de VBB gemaakt is: *De Blinkende Spade*, 1953.

²⁵ Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland: boeren en openbaar bestuur 1917-1986*. (Assen 1989).

Rationalisatie en schaalvergroting

In de tijd na de Tweede Wereldoorlog is door de rationalisatie van de landbouw de situatie sterk veranderd. De boerenbedrijven werden langzaam aan gezinsbedrijven, met in feite maar één werkende, de boer zelf. Met het groter worden van de bedrijven werd ook de fysieke afstand tot boeren/buren groter. Mechanisatie zorgde ervoor dat veel werkzaamheden zonder hulp van buiten uitgevoerd konden worden.²⁶ Daar kwam bij dat door de afname van het aantal landbouwbedrijven het aantal boeren in de directe omgeving daalde en het aantal burgers toenam.

Na de Tweede Wereldoorlog vonden er een groot aantal ruilverkavelingen plaats. Oost-Groninger boeren werden via voorlichting voorbereid op de rationalisaties van de landbouw (Foto: collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

Ook de contacten buiten de landbouw verminderden in die tijd. Traditionele huisverkoop verdween, sociale structuren in de dorpsgemeenschap veranderden, voorzieningen in de buurt verdwenen waardoor de sociale contacten verminderden, en de gezinnen werden kleiner. De economische druk maakte het minder gemakkelijk een netwerk buiten het boerenbedrijf in stand te houden. Wat dat betreft lijkt in die tijd de situatie van begin negentiende eeuw, zoals aangehaald

²⁶ A.J. Jansen, *De sociale gevolgen van de mechanisatie in de landbouw* (Wageningen 1968).

door de eerdergenoemde feestspreker, weer terug te keren. De boer heeft het te druk met overleven om een grote maatschappelijke rol te vervullen. De landbouw voegde zich meer en meer in één algemene bedrijfsstijl van efficiency, zonder veel aandacht voor maatschappelijke kwaliteitsaspecten. De boer trok zich terug op het eigen erf.²⁷ De rol van boeren in het publieke bestuur nam aantoonbaar af.²⁸ Dat kwam niet alleen door het dalend aantal boeren en het toenemend aantal niet-boeren, maar ook door de opschaling van het publieke bestuur. Sinds 1950 is het aantal gemeenten in de provincie Groningen bijvoorbeeld gedaald van 56 tot 25 nu; in diezelfde periode nam het aantal gemeenten in Nederland af van 1015 tot 443.²⁹ En zoals al opgemerkt, het aantal waterschappen verminderde drastisch, en ook de schaal van de landbouworganisaties werd groter.

In 1990 hield de Veenkoloniale Boerenbond op te bestaan: zij fuseerde met het Drents Landbouwgenootschap tot DVLG. Die organisatie ging in 1993 op in de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie. Na verdere fusies ontstond daaruit LTO-Noord, dat alle boeren en tuinders noordelijk van de grote rivieren verenigt. Momenteel heeft LTO-Noord nog 3 afdelingen in de Veenkoloniën, met gemiddeld zo'n 200 leden per afdeling. Borgercompagnie valt onder de afdeling Oude Veenkoloniën, en dat levert voor Borgercompagnie in 2007 precies één bestuursplaats op!

Hernieuwde maatschappelijke inbedding

Alles wijst er op dat die situatie van terugtrekken uit het maatschappelijk gebeuren de laatste decennia weer veranderd is. Weliswaar ging de schaalvergroting van de omgeving gewoon door, maar de banden tussen boerenbedrijf en omgeving lijken in veel gevallen weer aangehaald te worden. Een eerste aspect van de sterkere banden van boerenbedrijven met de buitenwereld is dat op steeds meer boerenbedrijven een gezinslid, meestal de echtgenote, buitenshuis werkt. Deze ontwikkeling heeft vooral met emancipatietendensen te maken. Daarmee is de maatschappij weer meer op het bedrijf terug gekomen.³⁰ De Hoog stelt overigens dat buitenshuis werken ook een probate overlevingsstrategie voor gezinsbedrijven in de landbouw is.³¹

Een tweede aspect is dat nogal wat bedrijven aan verbredingsactiviteiten doen. In 2003, het meest recente jaar waarvoor het CBS gegevens verzameld heeft, had 2,8 procent van alle boerenbedrijven in Nederland verblijfsaccommo-

²⁷ Zoals bijvoorbeeld beschreven in: J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).

²⁸ Een bekende studie op dat terrein is van Munters, *De stille revolutie*.

²⁹ T. Lisci-Wessels, *Ontwikkeling van het aantal gemeenten sinds 1900*. CBS Bevolkingstrends, 1^e kwartaal ('s-Gravenhage 2004).

³⁰ Zie bijvoorbeeld: B. Bock, *Tegelijkertijd en tussendoor. Gender, plattelandontwikkeling en interactief beleid* (Wageningen 2002).

³¹ C. de Hoog, *Opgaan, blinken, verzinken en uit de as herrijzen. Inaugurale rede Universiteit Wageningen* (Wageningen 2003).

datie beschikbaar, deed 6,3 procent aan huisverkoop, bood 4,5 procent stallingsmogelijkheden aan en was 0,4 procent actief in de zorgsector.³² Al deze activiteiten leiden tot min of meer intensieve contacten met buitenstaanders. Daarnaast had 12 procent van de bedrijven een beheersovereenkomst voor landschap of natuur. Ook dat levert contacten buiten de deur op, zij het doorgaans minder intensief.

Ook het hiervoor uitgelichte dorp Borgercompagnie biedt een voorbeeld van de hernieuwde maatschappelijke inbedding van de landbouw. In 1995 werd namelijk het eerste Compagniester Banket gehouden. Dit banket werd georganiseerd door een aantal boeren (en niet-boeren) die hun bedrijf openstellen voor bezoek door toeristen. Die toeristen krijgen op elk van de deelnemende bedrijven een deel van een diner geserveerd. Inmiddels is meer dan 150 mensen betrokken bij de organisatie. Het initiatief is in recente jaren uitgebreid naar een groter gebied en met nieuwe activiteiten³³. Evenals met de stichting van de eerste coöperatieve aardappelzetmeelfabriek in 1898 was Borgercompagnie daarmee opnieuw nationale voorloper.³⁴

Informeel leren: vakinhoudelijk of algemeen

Zoals hiervoor al aangegeven, blijkt uit het onderzoek van Lans dat bij entrepreneurs informeel leren veel belangrijker is dan formeel leren. Uit datzelfde onderzoek blijkt dat de onderzochte groep entrepreneurs vooral het intentionele informele onderwijs belangrijk acht. Het gaat dan om bedrijfsbezoeken, conferenties, studiegroepen, voorlichtingsbijeenkomsten en bezoeken aan onderzoeksinstellingen. In die zin moet het belang van de niet-intentionele contacten niet overschat worden, hoewel die in dat onderzoek toch hoger scoren dan formele scholing. De vroegere activiteiten van VHLO, zoals de college-serie 'Actieve beleidsvorming', zitten wat dat betreft in de gewaardeerde categorie. En hoewel die cursussen niet specifiek op entrepreneurs gericht waren, mogen we aannemen dat de potentiële deelnemers dat in zekere zin wèl waren.

Er zijn verschillende mogelijke redenen waarom de belangstelling voor dergelijke cursussen gaandeweg teruggelopen is. Eén daarvan is dat die cursussen vooral algemene, niet vak-inhoudelijke aspecten aan de orde stelden. Het onderzoek onder entrepreneurs wijst juist in de richting dat de leermotivatie vooral gericht is op vakinhoudelijke aspecten.

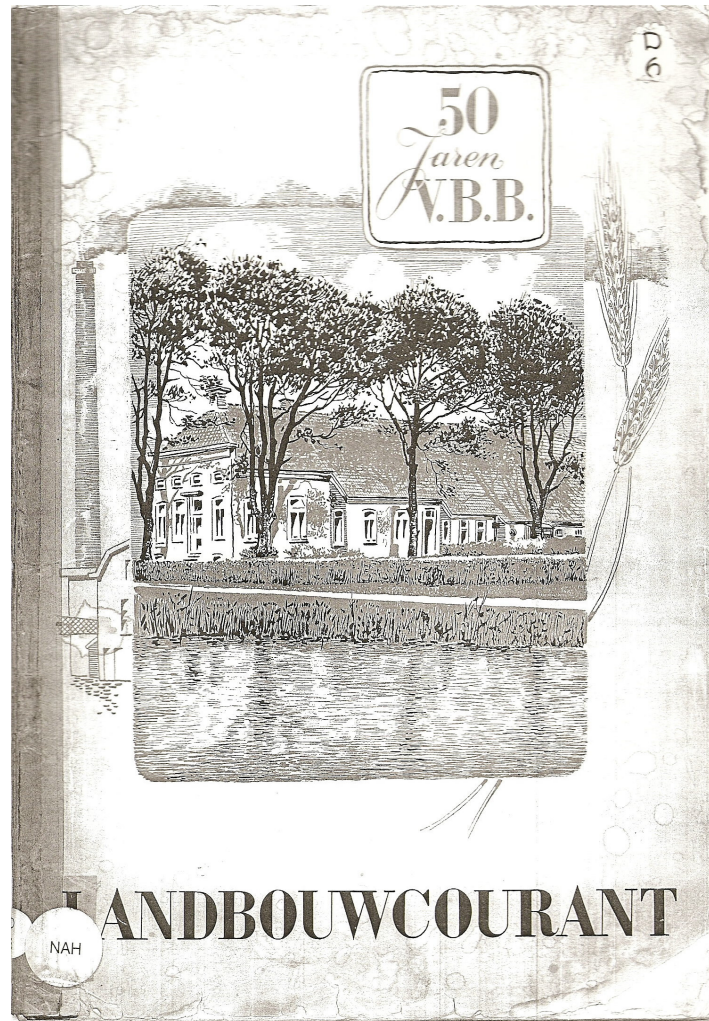
Een specifieke vorm van nieuwe externe relaties van de landbouw is de relatie met de overheid. Door Europese regelingen, natuur- en milieubeleid, rege-

³² CBS, *Landbouwteiling 2003* ('s-Gravenhage 2004).

³³ Zie: www.banket.org

³⁴ D.J.F. Kamann en D. Strijker, 'Reverse Network Engineering: A Top-down and Bottom-up Approach in the Tourist market' in: M. Giaoutzi & P. Nijkamp (eds.), *Tourism and Regional development: New pathways* (Ashgate 2006) 29-50.

lingen rond dierziekten, vormen van structuurbeleid en allerlei registraties heeft de individuele boer veel contact met de overheid.

Uitgave van de Landbouwcourant n.a.v. het 50-jarige bestaan van de Veenkoloniale Boerenbond in 1953. (Collectie NAHI/UB Groningen)

Meer algemeen is op het platteland, en ook op boerenbedrijven, een soort van culturele verstedelijking opgetreden, waardoor maatschappelijke ontwikkelingen ook op het platteland en op de boerenbedrijven terechtkomen.³⁵ Boeren gaan net als andere burgers op vakantie, nemen deel aan culturele activiteiten en

³⁵ P.P.P.Huigen en D. Strijker, *De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken. Essay voor de NRLO* (Den Haag 1997).

participeren in allerlei niet-agrarische verenigingen. Er zijn geen aanwijzingen dat hun participatie afwijkt van die van andere burgers. Al deze nieuwe en hernieuwde contacten met de buitenwereld dragen bij aan 'informal learning' en hebben een 'unintentional' karakter.

Blijft de vraag over of het wel verstandig van ondernemers is om zich op vakinhoudelijke aspecten te richten, en de meer algemeen-maatschappelijke, niet direct toepasbare aspecten te verwaarlozen. Of zou het zijn dat de moderne boer dermate cultureel verstedelijkt is, dat die algemeen maatschappelijke kant wel afgedekt is?